

NACSÁDY JÓSEF:

JÓKAI ÉS A NÉPIESSÉG AZ 1850-ES ÉVEKBEN

A Világos utáni esztendőök nemzeti ideológiai formációinak legállandóbb eleme az érdekegyesítés: ezt vallják az ónkonzervatívok, a centralisták, a nemesi liberalizmus balszárnyán állók (az emigrációban is) és ezt hirdeti Táncsics. A nemzeti érdekegyesítést volt hivatott szolgálni az irodalom is, mint a politikailag elbukott nemzet önvédelmének és regenerálódásának szinte egyetlen megmaradt eszköze. A „közös nevező”-n azonban épp úgy nem születhetett teljes szemléleti egység, mint a 49 előtti érdekegyesítés-értelmezésben sem. A bukásra való reagálások — ha végkonklúziójuk azonos volt is — sokkal inkább divergáltak, mint 49 előtt a jobbágyfelszabadítás útján a polgári, demokratikus Magyarország megteremtésére vonatkozó elképzelések.

A két legszámottevőbb — jelentékenyen eltérő — reagálás egyike a népszerűlenebb, a szűkebb körben ható, olyan nemzeti föleszmélést, önismeretet sugalmazott, amely a nemzet korábbi tévútra sodródását, félrevezettségét kellett volna hogy konstataálja, a nemzeti önvád kijózanító és kiegyenlítő hatására számított elsősorban.

A másik, a népszerűbb, a tömegméretű, amely ellen hol nyíltan, hol burkoltan küzdeni az előbbi erkölcsi-hazafíúi kötelességének érezte, a bukásban mindenképp előtt hősi tragédiát látott, a zsarnokság túlereje által eltiport igaz ügy mártíriumát érezte át.

És bár mindkét reagálás a nemzeti történelemhez fordult, mindegyik a maga módján értelmezte azt. Az előbbi a nemzeti úttévesztések keserű tanulságaira apelált, az utóbbi a magyarság dicső tetteivel vigasztalt s a nemzeti katasztrófák tragikumának felemelő pátoszát idézte biztatásul. Mindkét álláspont — érthetően — egyoldalú volt. Az első inkább az elemző-mérlegelő tudomány, az utóbbi a költészet eszközeivel vértette föl magát elsősorban. Mégis mindkettő törekedett a másik fegyvereit is igénybe venni. A közös cél — a létében, fennmaradásában súlyosan veszélyeztetett nemzet erőinek összefogása — számos érintkezési pont létrejöttét indukálta, a kétféle reagálásforma azonban az abszolutizmus egész korszakán végigkíséri szellemi életünket és irodalmunkat.

Az a romantikus ihletésű nemzetkonceptió, amely az 1840-es években a nemzeti horderejű nép- és paraszteszményítés mögött állt és a nemzeti történelem népies „földolgozásá”-ra ösztönzött, nem dőlt meg a remények porbahulltán, sőt, népi, paraszti életképek talaján sarjadt, színes őshaza beli, etelközi, honfoglalás kori intimitásokkal részleteződött tovább, vagy éppen folklór-anyagból teremtett mitológiával bővült. Ezt a történetfelfogást hosszú ideig nem tudta visszaszorítani a köztudatból az előrehaladó történettudomány. Már Csengery bírálta az ennek új tápot adó, Ipolyi-féle *Magyar Mithológiát* (1854), igyekezett tisztázni a szemlélet kútfejét, a

magyarság eredetének kérdését és a honfoglalás előtti idők történetét,¹ majd Hunfalvy, Budenz, később Munkácsy Bernát ingatták meg újra a hun-magyar rokonság hitét. Az „ugor-török háború” mégis nagy viharokat kavart a magyar tudományos, sőt irodalmi körökben is.² (Megjegyezzük: történettudomány és nyelvészet hiába igyekezett, a 90-es évek millenáris láza még ennek a szemléletnek a jegyében szökött fel úgy, ahogy az a kacagányokon és sastollakon volt lemérhető — Európa nem kis derűltségére.)

Az 1850-es években ez a „poétikus” nemzetszemlélet legszembetűnőbben a korszak legnépszerűbb írójává lett Jókai munkásságában bontakozott ki. Már a *Csataképek*ben a nemzeti mitológia újjászületéséről, újjáteremtésének szükségességéről írt, amint a szabadságharcban a nemzeti hőskor modern folytatását, újjászületését látta: valóság és mítosz jelenkori nagyszerű találkozását. A novellás kötet néhány novellája szinte hősmondává lesz (pl.: *Az ércleány*).³ A cenzúra azonban hamarosan lehetetlenné tette az ilyen írások megjelenését. Ekkor a magyar őstörténet bontakozott elő Jókainál „regék”-ben. Mondákat, krónika-elemeket, történeti források és tanulmányok epizódjait szőtte át magyar népmesei motívumokkal, sőt a hun-történetet az európai mondavilág és a keleti mesekincs elemeivel is.⁴ Így költötte újra a történelmet.⁵ Egyenként megjelenő kisebb írásait 1854-ben össze rendezte és a Hölgyfutárban *Holtak harca (Regék)* címen adta közre. (Szept.-okt.) Később külön kötetben is kiadta *Regék* címmel (1858). A nyolc rege egy egyéni felfogású és hangszerelésű magyar „előtörténet” ad, amely Attila tündér-feleségétől (Rika) született fia (Csaba) révén a székhelyek és a magyarság történetéig ível.⁶ A *Regék* egyes darabjainak megírásával párhuzamosan egész „népmese”-sorozatot állított össze a székegyekről (egyét közülük 1858-ban átvett a *Regékbe* is).⁷

A virtuóz módon megalkotott folklórisztikus-történelmi novellák annyira személyéhez és tehetségéhez kötött változatát jelentik a kor népies nemzeti törekvéseinek, hogy követője ebben alig akadt, maga viszont évtizedek múlva is vissza-visszatért ezekhez a témákhoz és megoldásmódokhoz — gyülemelő kételyeire valló, bizonyítást megkísérlő jegyzetapparátus kíséretében.⁸ Ennek a gyakorlatnak a módosulásából alakult ki Jókainál a számos követőre találó *A magyar előidőkiből* (1855) c. elbeszélés-gyűjteménye. Itt háttérbe szorította a folklór- és mondaelemeket, majd tovább fékezve fantáziáját, forrásokra támaszkodó, de a novellisztikus kidolgozás-

¹ Csengery közli a Budapesti Szemlében Hunfalvy Pál tanulmányát *A nyelvtudomány jelen állása*, amely leszögezi: „A magyar nyelv legközelebb az urali finn csoporthoz tartozik... A tulajdonképi magyar csoportot teszik: a magyar, mordvin, vogul, osztyák nyelvek...” (1858. III. k. 106.)

² A hun-magyar rokonság egyik legjelentősebb irodalmi feldolgozója, Arany, az „ugor-török háborúról” — tudásunk szerint — nem nyilatkozott, de Jókai állást foglalt, előbb igen közel a „török” Vámbéryhez, aki korábban maga is elfogadta Budenzék álláspontját. Később Jókai is engedett a nyelvészek érveinek.

³ Sötér Zsigmond Ferenc nyomán „ossziáni”-nak nevezi ezt a jelenséget Jókainál. *Jókai útja* (Romantika és realizmus 394.)

⁴ Pl.: *Tsong-Nu* c. novellája (1851), amelyben egy hun-kínai konfliktust ír meg.

⁵ *A másik haza* (1851), *Mahizeth* (1852), *A varchoniták* (*Dalma* címen színmű 1852—53), *Thonuzoba* (1856) stb.

⁶ A regék címei is vallanak a történeti, mondai és meselemek összefonódásáról: *A tündérnő fia*, *Az atya nyilai* (Attila fiainak mesei jellegű vetélkedése), *A zomotor* (Attila temetése), *A csillaglovás*, *Csaba ire* (v.ö.: „Szent László füve”), *A fehér sas* (a turul-monda), *A sztambulig lőtt nyíl* (Csaba csodás bosszúja a görög császáron), *Hadak útja*.

⁷ *A Hargita* (1854) *A tengerszem tündére* (1855), *Az istenhegyi székely lány* (1857).

⁸ *Bálványos vár* (1883), *Levente* (színmű 1898)

hoz erősen vonzó, népszerű történelmet is írt: *A magyar nemzet története regényes képekben*.⁹

A mitológikus-folklorisztikus rege és a népies történelmi novella megalkotására tett egyéni ízű kísérletek mellett, azokkal egyidőben bontakozott ki Jókainál a népies próza korábról is ismert válfaja, az etnográfus-folklorisztikus díszitettségu, paraszttémájú novella, amelyhez a jelen és a közelmúlt világából merít témát.¹⁰ Különösen vonzza az alföldi mezővárosok szabad paraszti életformába ágyazódó, eredeti karakteru polgársága (*Hogyan lett Dul Mihály uramból Rác János?*, *A struccmadár* 1857). Az 1850-es években két alkalommal is hozzáfogott egy *Magyar népvilág* c. folytatásos novellaciklushoz (1853-ban a Délibáiban, 1857-ben önálló kötetben).

A végül *Népvilág* címen ismertté vált kötet 1853-ból származó¹¹ előszava nagyon jellemzően vall Jókai népiességéről: „Mások a költészetet az égben keresik, mi keressük azt a földön. Mások a költő tanította a népet, most taníts te engem, lelkem hajlamaitól ölelt nép! Jöjjetek elé, ti rétek, mezők, délibábos rónák, csendes fehér házak, pusztai karámok; — álljatok ki vidám, piros lánykák házaitok ajtajába, gyújtatók meg a mécset a fonóházban, hadd álljanak a legények leskelődni alá; kelepeljétek szorgalmas vízimalmok a holdvilágban rezgő folyam tükrén, mikor a fehér ruhás molnár az ablakon kihajolva, csendesen hallgatja a távozó hajósok túlkölését — hintsétek be az utcákat frissen kaszált füvel, rakjátok ki illatos jegegyeágakkal, midőn az úrnap i zászlókat ünnepélyes menettel körülhordják; hagyjátok szólni a zenét, rikoltozni a tánczolókat, sírni a menyasszonyt, örülni a vőlegényt a menyegzőben; — lássalak benneteket, ti a szabad égnek fogadott fiai, ti jókedvű pásztornép, gulyások, csikósok szálló paripákon, regényes, magányos csárdákat látogatva. Tünjétek fel előttem, ti széles városok, boldog házaitokkal, tornyos szentegyházak, miknek ablakain át a hívek harsogó éneke zeng elé, míg a küszöbön eklézsiát követő hajadon siratja eltépett koszorúit...”¹²

A parasztkultusz jellegzetes megnyilatkozása ez, amely nem a nép költészetéből hanem közvetlenül életének hitt és vallott költőiségéből indul ki, annak a romantika által kedvelt mozzanatait hangsúlyozza: fonóház beli hangulatos jelenetek, vízimalmok, száguldó lovas pásztorok, a paraszti mezővárosok színpompás ünnepei stb. A népelet poézise az — mint az első mondatokból kitetszik — aminek átadja magát az író, nem konstruált eszmék és elméletek vezetik, hanem az élet felemelő, szépséget, erőt, hitet, magabiztosságot, kissé érzelmes harmóniát sugárzó jelenetei kell hogy nyújtsanak író és olvasó számára tanulságot.

Az előszó egy lélegzetre szabott első bekezdése az alap s erre emeli „programjának” további pontjait Jókai: Visszagondolni a mindennapi élet, jelen és múlt mesékbe, regékbe, adomákba foglalt — tehát mintegy „folklorizált” — eseményeire,¹³ szóljanak ezek rokkapörgés mellé, vagy borozás közbe illően tündérekéről, boszorkányokról, hősökről, királyokról — vagy éppen a magyar társadalom mindenki által saját ismerősének vallott jellegzetes figuráiról, legyének „együgyü földművesek,

⁹ Első kötete 1854-ben jelent meg. Számos kiadást ért meg, iskolai olvasókönyvül is használták a 80-as években. Gyakran — jellemzően — a köznemesi felfogáshoz illő Thuróczy-féle *Cronica Hungarorum*ra hivatkozik, de említi Bonfini, Fesslert sőt olyan „forrás”-okat is számba vesz, mint Dugonics András művei, Schneller *Ungarns Schicksal und Thatkraft*ja. Egyes részeit önállóan is közölte az 50-es években: A Géza fejedelem feleségéről szóló *Az amazont*, az *Egy lakoma a hun királynál* címűt, a *Dobozy és nejét* stb.

¹⁰ Az ilyenek között időben első az *Egy bújdosó naplójából* ismert *A bújdosó tanyája* (1850), ezt követi *A népdalok hőse* (1851) c. betyártörténet.

¹¹ Délibáb 1853. febr. 20. 243.

¹² *Népvilág* (Nemzeti Kiadás XVI. k.) 1.

¹³ Az évtizedben terjedelmes anekdóta-gyűjteményt is ad közre: *A magyar nép adomái* (1856).

kaczkias menyecskék, hírhedett kalandorok, szomorú örvöngők, könnyelmű diákok, s méltóságteljes táblabírák, országos kortesek, vitézlő insurgensek, tudós profeszszorok, s kalandos népköltők, tréfás jurátusok s furfangos patvaristák, bámulatos huszárok s próbált torkú kántorok tarka esetei, egész mesekörök egy-egy ismert néposztályról; — ez a nép élete, ez a nép világa. Az alapszínezet mindenütt ugyanaz; a nép maga magát rajzolja le, egy vonása sem hamis. Ami való benne, az az élet költészete.”¹⁴

E második „tétel” ugyan valóban kiszélesíti a nép fogalmát — mint azt többen megállapították¹⁵ — ami azonban ennél lényegesebb és fontosabb, az az, hogy Jókai a magyar valóságot a közvéleményben élő, spontán módon kialakult szájhagyomány alapján megragadva tartja hitelesen megírhatónak és megírandónak. Vagyis az igazi költői-írói gyakorlat nem lehet egyéb szerinte, mint a népköltészet gyakorlata — függetlenül magától a tárgytól, legyen az a paraszti vagy felsőbb osztályok köréből való. Ez a költői-írói módszer a játszi mesék, a hátborzongató regék (amelyek „végeztével szinte körülnéz a hallgató, hogy nem áll-e háta mögött az ijedelmes regealak”), a csintalan mondák, a kedélyes anekdóták fesztelen módszere, amely mitsem ad a poétika tankönyvek szabályaira, az esztéták, kritikusok alapelveire. Ezek szerint az elvek szerint csoportosítja Jókai hamarosan megjelenő adomagyűjteményének anyagát is amely közvetlenül táplálja az ekkoriban megjelenő irányregényeit.¹⁶

Az adomagyűjtés ismét nem alkalmi ötlet nála, a *Nagy Tükör* c. humoros fűzetsorozata (1857) és *Az üstökös* c. lapja¹⁷ (1858-tól) sajátos anekdóta-felfogásának jegyében született. Programszerűen nyilatkozik erről akadémiai székfoglalójában, mely sem tudományosnak, sem értekezésnek nem nevezhető ugyan — inkább szellemes elmefuttatásnak jellemezhetnénk —, mégis sokatmondó megnyilatkozása az írónak és korának. (*A magyar néphumorról* 1859.) E mindezeig kevés figyelemre méltott vagy éppen komolytalannak vélt székfoglaló hozzásegít Jókai népiességhez való viszonyának, anekdotizmusa kérdésének, egyáltalán ez időbeli „ars poeticá”-jának további tisztázásához.

Mint a *Népvilág* bevezetőjéből és adomáskönyve szerkezeti felépítéséből is kitűnt, Jókai a romantika folklór- és népkultuszából eredezteti írói módszerét. „Érezte már a Kisfaludy-Társaság a nép teremtő lelkének fontosságát irodalmunkra nézve, a midőn elrendelék, hogy a hazában divatozó népdalok összegyűjtessenek. Az eredmény meglepő volt, nem is sejtett gazdagság, felfedezetlen szépségek, új formák, ezer színű változat tárult elénk, s a gyűjtemények hatása megérzett a következő évtized költőinek versezetén... Hasonló fontossággal bírnak ránk nézve a nép

¹⁴ Uo. 2.

¹⁵ Pl. Horlai Györgyné: *Népies próza a szabadságharc bukása után* It. 1959. 386.

¹⁶ A magyar nép adomáiban külön csoportot alkotnak a *Népmesék*, a *Táj-adomák* (elsősorban palóc és székely tárgykörből), a *Székely-adomák*, *Népszokások* (a gyűjteményhez illően főképp tréfás szokások, az ezekkel kapcsolatos versezetek, mondókák). Az egyéb „felsőbb” társadalmi rétegekkel kapcsolatos anekdóták az *Osztályadomák* főcím alá vannak csoportosítva (táblabírák, jurátusok, színészek, kortesek, insurgensek, papok, diákok, poéták stb.). E gyűjteményt s egyre bővülő újabb kiadásainak jelentőségét méltatja György Lajos (*A magyar anekdóta története és egytemes kapcsolatai* 1934.) és méltán hangsúlyozza, hogy Jókai az eredeti magyar népadomák szellemében teremti meg a vándoranekdóták magyar változatait is, mintegy a „népies-nemzet irányú útjára tereli” az anekdótát. (I., 58.) — Tévedne tehát az a laikus, aki a cím után itélve holmi „vicegyűjteményt” sejtene *A magyar nép adomáiban*: jelentékeny folklóranyagot, etnográfiai megfigyelést rögzít, illetve amennyiben másodkézből közöl, népszerűsít, közvetít az irodalom — elsősorban a magyar próza — számára.

¹⁷ E lapban pályázatot is hirdetett eredeti magyar adomák beküldői számára. Az anekdóta módszeres és céltudatos felhasználásáról I. Sötér I.: Jókai Mór é. n. (1941.) 87.

adomái. Semmi népleírás oly jól nem rajzolja egy nemzet életét, jellemét, uralkodó eszméit, mint ahogy képes az önmagát rajzolni — adomáiban.”¹⁸

Jókai ugyanis ezt az utóbbi, talán meglepőnek tetsző állítást az adoma következő értelmezésével-elemzésével támasztja alá: A legtágabb értelemben vett humor alapja egyfajta önállóságra jutott, viszonylag fejlett ítélőképességgel rendelkező szellemiség, amelynek kibontakozása részint az emberi szellem fejlődéstörténete során megy végbe, részint az egyes nemzetek történeti körülményektől befolyásolt, alakított jelleme által határozódik meg.¹⁹ A felsorakoztatott példákból kitűnik, hogy Jókai az ironikus epigrammától, közmondástól kezdve az Eulenspiegel-féle tréfákon át a nyíltan vagy eufemizáltan vaskos csúfolódásokig, kortesnótáig és szatíráig mindent — az önmagát is megítélni, saját hibáit, félszégeit, a körében jelentkező igazságtalanságokat feltárni és kicsúfolni képes és merész, magasabbrendű, felvilágosult népjellem megnyilatkozásának tekint. Ezek a megnyilatkozások nevetségessé teszik az emberi ostobaságot és előítéleteket, nem torpannak vissza tekintélyektől (pl. gazdagok, papok, sőt uralkodók rovására mulattató anekdoták), elismerik az igazi nagyságot de annak gyengéit sem hallgatják el (pl. a Nagy Frigyesről, Nagy Péterről, Mátyás királyról szóló adomák).

Az adomakincsben tehát — mondhatnánk — a nemzeti önismeret speciális lecsapódását véli felfedezni Jókai, amely részint a népköltészet, részint az irodalom egyes műfajaival fonódott össze. „Minden adoma egy kerek történet, mely egyént, osztályt, népfajt, kort és néha egész nemzetet jellemez.”²⁰ A magyarság olyan nemzet, mely Jókai szerint felfogott történelme és nyílt, igazságszerető, az igazságot kertelés nélkül vagy parabolákban kimondani kész lelki alkata folytán különösen gazdag adomakincssel rendelkezik. Ez az adomakincs a nemzeti irodalom szempontjából Jókai számára épp úgy a nemzeti azonosság bizonyítéka és biztosítéka, mint a népdal és a népmonda: Jókai „néphumor-elmélete” lényegében Arany ismeretes „epikai hitel” tételével azonos funkciójú. Elmefuttatása vitathatatlanul ingatag, folklórisztikának dilettáns, történetfilozófiának gyermek, nemzet-karakterológiának önkényes, példaanyaga szembeötlően egyoldalú.²¹ Mégis egy derült, nem is éppen kritikátlan nemzeti önszemlélet hirdetője és olyan írói gyakorlat kialakítója, amely korszakos jelentőségű a magyar regény fejlődéstörténetében.²²

Könnnyű ma felismernünk a *Népvilág* előszavában Petőfi reminiscenciákat, a „néphumor-elmélet”-ben a népies programok jegyeit, és a — nemcsak a szorosabb értelemben vett „népélet”-ről szóló Jókai-írásokban megmutatkozó — Jókai-módszernek, a kritikusok által sokat hibáztatott, merész „fegyelmezetlenség”-nek a gyökereit. Arany — és nem véletlenül éppen ő — ismert rá erre elsőnek, amíg a kortársi kritika vagy sztereotip dicsőítéssel, vagy aggályos értetlenséggel fogadta a „bohó Móric”²³ írásait. Arany, miután a népnyelvből eredezteti Jókai írói nyelvét, írja: „Egyszerűség, fiatal kedv és erő, az ugynevezett ‚verve’ merészség, könnyű

¹⁸ *A magyar néphumorról, Életemből* I. NK XCVI. k. 321.

¹⁹ Jókai példái szerint az ókori demokráciákban (görög, római köztársaság) virágzik a humor, míg a despotikus, a tekintély elvén alapuló társadalmakban, primitív népeknél alig, akkor is csökevényesen és szórványosan jelentkezik, a kereszténység ideiglenesen visszaveti stb.

²⁰ I. m. uo.

²¹ Pl. az egyetemes anekdotakincs vándormotívumait szinte figyelmen kívül hagyja, sőt áthasonulásuk lehetőségét tagadja, a magyarságot más nemzetek rovására is idealizálja stb.

²² V. ö.: Sötér: *Nemzet és haladás* 595—603.

²³ Kemény egyik 1850-es évek beli leveléből vett megjegyzés. — Jókai érezte, hogy a PN köre nem veszi komolyan. „Szeretem ha *abban a kompániában*, ahol együtt darálom a kukoriczát, *megbecsülnek*...”, írta sértődötten 1857. április 14-én, a lappal való szakítása indoklásául Pompernek. (Közli Horváth Zoltán *Az elátkozott család* kritikai kiadásának jegyzeteiben. 285.)

haladás s végre az eredeti gondolatmenet oly ígéző hatalmat gyakorolnak az olvasóra, mint a nép kedves regéi. Vannak a magyar köznépnél kitűnő mesemondó tehetségek, kik a heted-hét országon túl lefolyó tündérregéket, vagy a hihetlenségig csodálatos óriáskalandokat előadási modorukkal a legműveltebbre nézve is érdekessé tudják tenni... Jókai előadási módja egészen eredeti, sajátos, melyet nehezen lehet utánózni. És mégis úgy tetszik, hogy valamint a nyelvben az élet s kivált a nép volt a főmestere, úgy az elbeszélésben a népmesék modora ragadt meg lelkében, hogy ő ép(!) oly ösztönszerűséggel sajátította el azok szellemét, mint Petőfi a népdalokét... Nemcsak az elbeszélés maga, hanem a képzelet egész munkálkodása a népmesék szellemében megy végbe nála...” stb.²⁴

Ebben az értelemben egészen világos, hogy az 1850-es évek első felében az európai romantika egyetemes hatása után és azon belül a népiesség a legelhatározóbb elem, amely Jókai sajátos írói arculatának kialakulását befolyásolja, még ha tárgyilag nem kötődik is kizárólag a parasztélethez és a *Népvilág* cikluson érzünk is bizonyos szerkesztetlenséget, alkalmi elietettséget. A népről írni Jókai számára végeredményben a „nemzeti sorskérdések” megoldásához való írói hozzájárulást jelentette. Kitágult nép-fogalmában a súlypontot, a sajátosan magyar alapszint akkor elsősorban a romantikusan idealizált paraszti jelentette, illetve ennek bocsoros nemcsben, tempós mezővárosi „pógár”-ban, parlagi de hazafias, pátriárkális földbirtokosban jelentkező változatai. Ezzel a háttérrel alakult ki az az írói módszer, amely a már említett irányregényeket létrehozta. Ezek azután művészi szintjükkel és irodalomtörténeti jelentőségükkel el is homályosítják a két — történelmi és társadalmi — novellatípust Jókai ez időbeli munkásságában.

Jókai nemcsak mint író, hanem mint szerkesztő is a korábbinál szorosabb és intenzívebb kapcsolatba került a népies törekvésekkel. A Pákh-Jókai-Gyulai hármassal induló „néplap”-ban, a Vasárnapi Újságban hamarosan az ő felfogása érvényesült (Pákh betegsége és Gyulai visszavonulása miatt). A hetilap szépirodalmi anyaga viszonylag csekély²⁵ ezen belül viszont — az 1850-es években különösen — a népies művek (elsősorban költemények) dominálnak.²⁶ Jókai elgondolása alapján lesz a Vasárnapi Újságnak „állandó rovata” a *Nép- és tájrajzok* vagy egyéb, hasonló címen az egyes magyarországi tájak jellegzetességeinek ismertetése.²⁷

Részt vett Jókai a soha eddig nem látott méretű népkönyv és naptárkiadásokban. Ezek számára versben is számos népies művet írt.²⁸ Nagy sikere volt saját szer-

²⁴ Szépirodalmi Figyelő 1861. máj. 6.

²⁵ Programja szerint is népszerű ismeretterjesztő, tájékoztató, aktuális politikai cikkeket közlő elsősorban.

²⁶ Néhány példa: 1854-ben Petőfi (*A Tisza márc.* 26.), Tompa (*Tavasszal épr.* 2.), Tóth Kálmán (*Márton kaszás* ápr. 9., *Hegyi élet* júl. 9.), Vajda János (*Balassa Menyhért* ápr. 23., *László vitéz* aug. 6.), Arany János (részlet a *Toldi estéjéből* jún. 4., *A hajusz* nov. 19. átvétel a Protestáns Naptárból), Szász Károly (*Karácsony* dec. 24.) költeményeit és számos kisebb prózai írást közöl. — 1855-ben Tompa (*András polgár* ápr. 8.), Tóth Kálmán (*Kende vitéz* máj. 6.), Szász Károly (*Basu Tamás* jun. 17.), Vecsey Sándor (*Iréne* aug. 12.), Erdélyi János (*Atom és való* nov. 25.), Arany János: *A vén gulyás* (dec. 23.), Thali Kálmán *Juranich* dec. 31.) népies költeményei folytatják a sort, 1857-ben Arany népdalai (*Sírvá jön a magyar nóta, Elesett a Rigó lovam*), Thali Kálmán népregéje *Ördög útja*, Szász Károly népnevelő célzatú elbeszélő költeménye *Vas Dani*, Lévy József *Csudafelhő*, Sárosi Gyula *A jó szolga*, Petőfi István *Csikós élet*, Berecz Károly *A falu bolondja* stb. versei.

²⁷ Az 1857-es évfolyamban pl. palóc, hevesi magyar, garamvölgyi szlovák népviseletről, göcseji, gortvavölgyi (gömöri) tájnyelvről (párbeszédbe szedve) stb. találunk cikkeket és (a viseletekről) képeket. 1858-ban ezt folytatják a *Mátraalji képek*, *Az alföldi pákászat*, a *Székely lakodalmi népszokások* stb. cikkeket.

²⁸ *A detonátai óriások*, *A király jobbkeze*, *A bán futárja*, *Mátyás király és a szegény varga*, *Mátyás diák és Bente úr*, *Puskás Kalári* (Később népszínművet próbált írni belőle) stb. L.: *Költemények* 1—2. k. Nemzeti Kiadás 98—99.)

kesztésű *Országos Nagy Naptárának* (1853-ra)²⁹ amelyben a szépirodalmi rész a maga írásai mellett Petőfi (*Falu végén kurta kocsmá, Kiskunság*), Tompa (*Diós-Győr* c. „népregé”-je), Tóth Kálmán verseit adta közre.

A nemzet és nép problémáival ilyen széles skálán való foglalkozás megtermi Jókainál a parasztság és nemesség viszonyának, az egész nemzet sorsát befolyásoló konfliktusainak problémakörét is — felismerhetően a szabadságharcra vonatkozó alluziókkal. Az 1850-es évek első fele mitológikusan „regésen”, történelmiesen népies írásainak fokozatos háttérbeszorulása idején írott egyik — némileg elfeledett és a Jókai irodalom által is kevés figyelemre méltatott — regénye (*A régi jó táblabírák* 1856) nyúl először közvetlenül ezekhez a kérdésekhez. Kiindulópontja az ország közvéleményét évtizedek óta aggasztó, a forradalom előtt is szinte permanens „kárpati pauperizmus”, amelynek egyik — dolgozatunkban már említett — kulminációja az 1846-os éhínség volt.³⁰ Jókai ugyan mindenekelőtt természeti csapásnak fogja fel a nyomort, de ezt tetézi a regényben a nagybirtok, az arisztokrácia felelőtlensége, a haza népe iránti bűnös közönye. A parasztság és az arisztokrácia között kibontakozó ellentétét élet Jókai tompítja azzal, hogy az éhező és lázongó parasztok közvetlenül nem a nagybirtok külföldön élő, csak pénzért hazalátogató uraival, hanem az urak által teljhatalommal felruházott, galád külföldi haszonbérllével kerülnek szembe. A parasztlázadással fenyegető helyzetben lép közbe a hivatalviselő köznemesség néhány kitűnő képviselője. Ezek azonban nem a köztudatban élő, Petőfi, Arany, Gyulai (sőt 1848-ban Jókai) által méltán meghurcolt táblabírák, hanem — mint a regény cenzúra miatt óvatosan fogalmazó előszava is sejteti — a kossuthi köznemesség típusai, akik magukévá téve a parasztság jogos követeléseit, szembefordulnak a rendi Magyarországot jelképező „Salva Guardiá”-val, a feudális nagybirtokkal, s megadóztatják saját megyéjük nemességét a jobbagyság érdekében. Amikor a regényben szereplő megye (Zemplén) fiatal főügyésze a lázadás élére álló, csavargó jobbagy kezéből kiragadott parasztbaltával bezúzza a nagybirtok magtárának kapuját, nem törődve azzal, hogy — az akkor fennálló törvények értelmében — életét és minden vagyonát teszi kockára, lehetetlen a jelenetben nem látnunk jelképes utalást is.³¹ Értelme sem lehet más, mint az, hogy ha a parasztság spontán, indulataitól vezetettve maga szerezne jogos igényeinek érvényt, az katasztrófához vezetne.³² Az ifjú megyei ügyész (aki mögött feldereng a fiatal zempléni ügyész, Kossuth Lajos alakja) — értsd: köznemesség — önmagát veti oda e katasztrófa gátjául s magára vállalva az erőszak tettét, ha a rendiség értelmében nem is legális, de a véres polgárháborút elkerülő útra tereli a nagybirtok és a jobbagyság kieleződött ellentétét. (A kép — mutatis-mutandis — az 1848 tavaszi helyzetnek felel meg!)³³ Az elstetett regény egyébként távol áll attól hogy társadalomtörténetileg hiteles képét adja az alapvető osztályok viszonyának akár csak egy megye vonatkozá-

²⁹ 1852 őszén jelent meg s még az év vége előtt új kiadást kellett belőle közreadnia, pedig a naptárakat többzetes példányszámban nyomták.

³⁰ A „kárpati pauperizmus” (a csekély és gyenge minőségű termőfölddel rendelkező hegyvidékek parasztsága között állandósult éhínséget nevezi így a kor publicisztikája) kérdését Kemény is érinti egy PN-beli cikkében (*A telepítésekről Magyarországon* 1851. febr. 11.). A kérdéstről összefoglalóan ír 1856-ban Mészáros Károly: *Miképpen segíthetnénk a kárpati pauperizmuson* PN szept. 21.

³¹ Jókai ez időben sűrűn él ilyen művészi megoldásokkal. (V. ö.: A pesti árvíz és Wesselényi alakja a *Kárpáthy Zoltánban*.)

³² „Csak azt kell mondanom, hogy vegyék le a láncot arról a csavargóról — fenyegeti a főügyész a szívtelen haszonbérllöt — s engedjék beszélni és egy óra múlva... uram... akkor én is, ön is... halva lehetünk.” (Kritikai kiadás 1963. 185.)

³³ A regény e jelenetének ilyen értelmezését alátámasztó egyéb érveinket 1. *A régi jó táblabírák* kritikai kiadása jegyzeteinek *Keletkezése, forrásai* c. fejezetében.

sában is.³⁴ Jellemző példája viszont a kor nemzeti nézőpontú parasztszemlélete egyik változatának, amely legalább megkísérli az égető szociális kérdést is megközelíteni.

Hasonló — művészilag sikerültebb — kísérletet tett Jókai a *Dózsa György* (1857) c. drámában, amelyet Vajda János tüntető lelkesedéssel üdvözölt. „Jókai első, ki egy magyar parasztból tragédiai hőroszt alkotott...”³⁵ Az író a *Dózsa Györgyben* az előző regényénél világosabban fejt ki álláspontját: ha az arisztokrácia bűnösen szem elől téveszti a haza ügyét, a parasztság pedig képtelen felérni — éppen az arisztokrácia provokatív magatartása miatt — az önzetlen hazaszeretet erkölcsi magaslatára — elkerülhetetlen a nemzeti tragédia. Vajda találóan hangsúlyozta, hogy Dózsa tragikái vétségeinek alapmotívuma a többirányból táplált bosszú, amely a kor felfogása szerint megfosztja tetteit erkölcsi alapjuktól, ha ezt a bosszút a bárók magatartása és tettei költik is fel s szítják démonivá. A tragédia által bemutatott felkelők közül Szapolyai gulyásának, Barnabásnak az alakja a legrokonszenvesebb, mintegy kiegészítő ellensúlyozója a vakvágányra siklő Dózsának. Az ő szembenállása földesurával — amikor a Jókai szerint handabandázó mesteremberek és nagyszájú diákok meghátrálnak — hordozza az igazi nemes-jobbágy ellentétet, magatartásában érezzük az eszményített magyar paraszt erkölcsi fölényét a gógjében elvakult arisztokrácia fölött (II. felvonás 5. jelenés). A pór nép szívében élő igaz hazaszeretet szószólója ő.³⁶ Szapolyai pökhendi frázisaival szemben a Hunyadi, Kapisztránt diadalhoz segítő pórhadak dicsőségére hivatkozik s a szerző Barnabás alakjában hangsúlyozza: a hazát újra megmenteni kész parasztság dühének felszításáért, a keresztes hadjárat polgárháborúvá válásáért Szapolyai és társai a felelősek. Az így feltámadt, már fékezhetetlen szenvedélyek természetesen Barnabást is elsóprik.³⁷ A tanulság kimondása Szapolyai „Barnabás”-ának, Bornemisának jut, akit az ellenkező oldalon Szapolyai féktelen dölyfe tesz kényszerűen Dózsa leverésének részesévé.³⁸

Jókai láthatóan alárendeli a szociális ellentéteket a veszélyben levő haza ügyének. A parasztmegmozdulások tematikai érintése és az arisztokrácia felelősségrevonása — még ha mindez romantikus stilizáltságban bukkan is fel és beleilleszkedik a nemzeti érdekegyesítés programjába — véglegesen elidegenítette tőle a Pesti Napló körét.

A Bécsből ekkor hazatelepülő, a Pesti Napló különböző árnyalatú ellenfeleit ideiglenesen tömörítő Magyar Sajtó³⁹ főmunkatársaként fogalmazta meg nézeteit *A magyar irodalom missiójáról*.⁴⁰ E küldetés — szerinte — kettős: egyetemes és

³⁴ A jobbágy nyomor megdöbbenő képei varázsütésre változnak át a jólét idilljévé a regény második felében.

³⁵ Magyar Sajtó 1857. nov. 5. Tudnivaló, hogy Jókainál Dózsa — a történelemtől eltérően — paraszt s csak a tragédia első jelenetében nyer vitézsége jutalmául nemességet.

³⁶ „... s bár ahol neked Várad van, ott mi csak kunyhót bírnunk: Azért engedd, hogy mink is hadd szeressük E jó hazát, mely most olyan beteg.” (Nemzeti kiadás XXXVIII. k. 201.)

³⁷ „Szigeti az a színész, ki először emelt drámában eszménnyé egy magyar parasztot” — írja a Barnabás szerepében Jókai intencióit kitűnően megvalósító színésztől Vajda idézett cikkében.

³⁸ Módosítani kívánjuk tehát azt a felfogást, amely szerint Jókai drámájában nemesség és parasztság egyformán vétkes a véres, Mohácshoz vezető belháború kirobbanásában. (Sötér: *Jókai útja* c. tanulmánya. Romantika és realizmus 412.) Népszerű történelmi munkájában is ezt írja Jókai aktualizált tanulságul: „Így vétkezett a magyar nemesség — saját maga ellen. A helyett, hogy a földművesosztály neveléséről gondoskodva, benne hatalma alapját vetette volna meg a nemzetnek, összetörte azt, és mikor mindent csinálhatott volna belőle, azon volt, hogy rosszabbá tegye a semminél.”

³⁹ Vajda is itt jelentkezik színházi referensként 1857 szeptemberétől kezdve. Később az összeküvérsől híressé lett Almássy-féle csoport kezére került a lap s egy ideig Jókai volt a főszerkesztője. (V. ö.: Jókai: *Életemből II.* NK XCVII. 270.)

⁴⁰ 1857. jan. 22-től folyt.

nemzeti. Az egyetemes misszió: „terjeszteni az ismereteket, mívelni a lelkeket, emelni a szellemi haladást.” A nemzeti feladattal bővebben és részletesebben foglalkozik az író, mintegy átfogva és kibontakoztatva saját „népi” alapzatú korábbi célkitűzéseit. Az irodalomnak be kell bizonyítania „a magyar nemzet művelődési kifejltségét s indokolni azt a követelést, mely szerint az magát az európai népkultúra színvonalán elismertetni kívánja.” Hivatása „egy olyan összetartó központot képezni minden magyar számára, melyben az, legyen bár főúr, vagy kézmíves, lakjék bár Bécsben vagy Erdélyben, vagy a határ szélén, vagy túl az országon, Oláhországban, vagy a csángók között, legyen bármi osztálynak tagja, földész, hivatalnok vagy katona, ismerje fel shiboletjét egy gondolatban, lásson egy közös érdeket.” Folytatásul hangsúlyozza, hogy az irodalomnak hatékonyan közre kell működnie abban, hogy az ország területén élő nemzetiségek érdek- és szellemi közösségbe kerüljenek a magyarsággal, alakítsa ki „azt a lelki egybeolvadást az értelmiségnek, melynek közös útján találkozva, egymást buzdítva, elismerve a mi nekünk szent, másnál is megbecsülve, az erősebbek fitymálását, mit velünk éreztetnek, nem fizetve vissza nálunknál kisebbeknek; elérjük azt, a nagy diadalt, melyben mindenik fél nyert és egyik sem vesztett.”

A modern polgári nemzet-tudat kialakításának igénye hatja át ezt a kissé rapszodikus fejtegetést s a Gyulai szerint a nemzet különböző osztályainak hízelgő Jókai nem fukarkodik a magyarságra jellemző hibák felemlítésével sem (túltengő önbizalom, szellemi restség, túlzott alázatosságra való hajlam stb.). Külön szól az Attilával való kérdésen ellen is.

Természetesen nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy Jókai nyilatkozatai, „program”-jai még annyira sem tekinthetők irányadóknak a művészi gyakorlat vonatkozásában, mint amennyire körültekintően kell kezelnünk az írói-költői „ars poeticá”-kat általában. Jókai ez idő beli irodalommal kapcsolatos írásai, elő- és utószavai szövevényes kölcsönviszonyban állanak a maga gyakorlatával. Többnyire utólagosak, akkor látnak nyomdafestéket, amikor a művek maguk már túlhaladtak a meghirdetett elveken, önmagyarázások (mint pl. a *Végszó a „Magyar nábob”-hoz*), előfordul, hogy félreértéseken alapulnak, melléfogások (mint például a Ristori-vita s más polémiái, vagy *Az elátkozott család* utószava, amelyben Jókai „realistának” vallja magát), ismételtesen a már elkészült műből levont következtetések olyan beállításban, mintha az egész mű már ezeknek az elveknek a jegyében született volna (ilyen a *Népvilág* idézett bevezetése, amelyet a gyűjteményben szereplő novellák részben megelőztek). Az azonban bizonyos, hogy ebben a nyilatkozat-zűrzavarban az oly problematikus évtized irodalmi forrongásának is tanúi lehetünk. Ennek a forrongásnak Jókainál kimutatható vívmánya a szerinte értelmezett népiességnek a magyar próza számára való korszerű, sajátos gyümölcsötetése.

Utolsó Pesti Naplóba írott regénye (még szerződése kötelezte rá), *Az elátkozott család*, a felekezeti villongások problémakörében állítja szembe a komáromi szekeresgazdák, céhiparosok világát a megye fennhéjázó, de az arisztokrácia előtt hajbókoló nemességével. Itt jelenik meg a rábizott nép ügyében önfeláldozóan fáradó lelkész didaktikusan eszményített alakja Jókainál, aki lemondva rangról, hírről, karrierről, vagyonról, a Jókai hősökre jellemző mindentudásért egy falu felvirágoztatására, népének védelmére, nevelésére fordítja megleli saját boldogságát is,⁴¹ (A téma először — hangsúlyozott, Gotthelfre emlékeztető nevelőcélzattal —

⁴¹ A regény szereplőinek sorsát évtizedek múlva pontosan úgy fejezi be, ahogyan az már itt előrevetül: *A barátfalvi lévita* (1896) Az „átok” motívum itt ugyanúgy akadály a megbékélésnek, mint a *Dózsa Györgyben* a „bosszú”, itt is a nemesség zsarnoki önkénye váltja ki az átkot.

A rézpataki lelkész c. elbeszélésében (1856) került elő. Az elbeszélést a *Néprilághoz* csatolta.⁴²

Jókai eszmekörének a népies elmélettel, műveinek a népies gyakorlattal való, ez időbeli intenzív összefonódását bizonyítja a *Szegény gazdagok* (1861) népköltészetű elemeinek bősége és — a magyar irodalom missziójáról vallott felfogását is érvényesítve — az erdélyi román népeletet ábrázoló részei, a népnevelés fontosságát kiemelő epizódjai stb.⁴³

⁴² Az eszményi lelkész nem fél a gonosz uraktól, „ez magasra emeli a fejét, ez nyakára ül a hatalmasoknak, s pásztorbotjával nemcsak juhait tudja őrzeni, de az oroszlánt is megkergeti, miként egykor Dávid.” (NK XVI. k. 236.) Orvosa, tanítója, mérnöke, tudós kertésze és mezőgazdája stb. falujának, mindeneke előtt a nép erkölcsének szigorú de jóságos őre.

⁴³ A regényről szóló magyar és román kritikák, tanulmányok kivétel nélkül említik ezeket a népiességre valló vonásokat. (L.: Kritikai kiadás *Irodalom* c. fejezetét.) — Nagy Miklós (*Szegény gazdagok* It. 1955. 32.) hívja fel a figyelmet, hogy a regény egyik előzménye, az *Egy haramia banda a havason* c. novella és a regény egy jelenete párhuzamban áll *A népdalok hősével*.